

O'RTA ASRLARDA QO'SHIQCHILIK MADANIYATINING SHAKLLANISHI VA USLUBIY XUSUSIYATLARI

Kamilov Yahyobek Alisherovich

*O'zMPU "Musiqqa ta'limi va san'at"
yo'nalishi 1-bosqich magistranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'rta asrlarda qo'shiqchilik madaniyatining shakllanish jarayoni va uning uslubiy xususiyatlari yoritilgan. Tadqiqotda IX-XV asrlar davomida musiqiy madaniyatning rivojlanish bosqichlari, ayniqsa maqom tizimining shakllanishi, hofizlik san'atining o'sishi va qo'shiqchilikning ijtimoiy-madaniy hayotdagi o'rni tahlil qilingan. Shuningdek, Buxoro, Xorazm hamda Farg'ona-Toshkent musiqiy maktablarining o'ziga xos uslublari, ijro texnikasi va poetik-musiqiy uyg'unlik tamoyillari ko'rib chiqilgan. Maqolada o'rta asr allomalari Al-Farobiy, Ibn Sino, Safiyuddin Urmaviy, Abdulkadir Marog'iy kabi olimlarning nazariy qarashlari qo'shiqchilik san'ati rivojiga ta'siri nuqtayi nazaridan tahlil etilgan. Natijada, O'rta asr qo'shiqchilik madaniyati bugungi Markaziy Osiyo xalqlarining musiqa merosiga asos bo'lgan muhim tarixiy-badiiy hodisa sifatida baholangan.

Kalit so'zlari: Qutayba, Somoniylar, maqom, hofizlik, musiqiy uslub, madaniyat, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Al Xorazmiy, Kavkabi, Marog'iy.

ФОРМИРОВАНИЕ И СТИЛЕВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕВЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В СРЕДНИЕ ВЕКА

Камилов Яхёбек Алишерович

*магистрант I курса кафедры «Музыкальное
образование и искусство» УЗНПУ*

Аннотация: В статье рассматривается процесс формирования певческой культуры в средние века и её стилевые особенности. В исследовании анализируются этапы развития музыкальной культуры в IX–XV веках, в частности, формирование системы макомов, развитие искусства заучивания и роль пения в социально-культурной жизни. Также рассматриваются стилистические особенности, исполнительские приёмы и принципы поэтической и музыкальной гармонии Бухарской, Хорезмской и Фергано-Ташкентской музыкальных школ. В статье анализируются теоретические взгляды средневековых учёных, таких как Аль-Фараби, Ибн Сина, Сафиюддин Урмави, Абдулкадир Мароги, с точки зрения их влияния на развитие певческого искусства. В результате средневековая певческая культура оценивается как

важное историко-художественное явление, составившее основу музыкального наследия народов Центральной Азии сегодня.

Ключевые слова: Кутейба, Саманиды, маком, Хафиз, музыкальный стиль, культура, Абу Наср аль-Фараби, Ибн Сина, Аль-Хорезми, Каукаби, Мароги.

FORMATION AND STYLISTIC FEATURES OF SINGING CULTURE IN MEDIEVAL CENTRAL ASIA

Kamilov Yahyobek Alisherovich

*1st year master's student in the "Music Education
and Art" department of UzNPU*

Abstract: This article discusses the process of formation of singing culture in medieval Central Asia and its stylistic features. The study analyzes the stages of development of musical culture in the 9th-18th centuries, especially the formation of the maqom system, the growth of the art of memorization, and the role of singing in socio-cultural life. Also, the specific styles, performance techniques, and principles of poetic and musical harmony of the Bukhara, Khorezm, and Fergana-Tashkent music schools are considered. The article analyzes the theoretical views of such medieval scholars as Al-Farabi, Ibn Sina, Safiyuddin Urmavi, and Abdulkadir Maroghi from the point of view of their influence on the development of the art of singing. As a result, the medieval singing culture is considered an important historical and artistic phenomenon that formed the basis of the musical heritage of the peoples of Central Asia today.

Keywords: Central Asia, Middle Ages, singing, maqom, hafiz, musical style, culture, Al-Farabi, Abdulkadir Maroghi.

O'rta Osiyo, hususan, hozirgi O'zbekiston hududini bosib olgan arab istilochilari bu yerdagi ko'plab shahar va qishloqlarni vayronaga aylantirdilar, mahalliy xalqlarga zulm o'tkazib, yurt boyliklarini talon-taroj qildilar. Ushbu hududda azaldan yashab kelgan xalqlar mafkurasi va uning asosini tashkil etgan diniy aqidalarning bekor qilinishi va ular o'rniga yangi din-islomning majburan joriy etilishi o'lkadagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-mafkuraviy vaziyatni tubdan o'zgartirib yubordi.

O'sha davrga oid ma'lumotlarda ta'kidlanishicha, arab istilochilari o'lkada amalda bo'lib kelgan mahalliy yozuvlarni hususan, xorazmiy yozuvini bekor qilganlar, xorazmliklardagi ilimlarni o'rgatuvchi ziyolilarni qattiq ta'qib qilganlar. Chunonchi, Qutayba xorazmlik hattotlarni yo'qotgan ruhoniylarni qatl ettirib, ularning kitoblari va o'rama xat-yozuvlarini o'tda yondirgan, natijada xorazmliklar savodsizlikga maxkum etilgan. IX asrning ikkinchi yarmida Somoniylar davlati barpo etildi. O'rta Osiyodan

chiqqan barcha olimlar hamda faylasuflar shu davrda o'rta asr fani tarixida o'zlarining ilmiy asarlari bilan jahonga mashhur bo'ldi va fanning boshqa sohalarida ham unutilmas ilmiy asarlar yaratib qoldirdi. O'sha davrlarda o'z davrining mashhur xonanda va sozandalari amir saroyiga jalb etilganlar, biroq, Saroy musiqachilari xalq ommasi oldiga chiqib ruhsatsiz musiqa ijro etishlari mumkin bo'lmagan.[1]

O'rta Osiyo xalqlarini musiqa madaniyatining rivojlanishiga o'z hissalarini qo'shgan ustozona musiqaning nazariy asoschilari bo'lgan Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Al Xorazmiy, Kavkabiy, Marog'iy va ularning davomchilari musiqa nazariyasi ("Ilmiy musiqiy") to'g'risida ham ilmiy asarlar yaratdilar. Dastlab, O'rta Osiyo xalqlari musiqa nazariyasini asoslab bergan buyuk siymolardan biri bu Abu Nasr Farobiy edi. Buyuk faylasuf, olim, o'rta asr Sharq musiqa nazariyasining asoschilaridan biri-Abu Nasr Muhammad Forobiy 873-yilda Sirdaryo yoqasidagi Forob shahrida tug'ilgan. Farobiy O'rta Osiyo turkiy qabilalaridan bo'lib, dastlabki ma'lumotlarni o'z ona shahrida oladi va Bag'dod, Damashq shaharlariga, so'ngra Misrga borib, u yerlarda o'z ma'lumotini oshiradi. Buyuk olim-falsafa, mantiq va matematika va boshqa fanlar bo'yicha teran ilmiy asarlar yarata olgan o'z zamonasining yetakchi olimlaridan biri edi. Musiqa ilmi esa matematika fanlaridan biri hisoblanardi. Farobiy o'z davrining ajoyib musiqachisi va shu bilan birga musiqa nazariyachisi ham edi.

U o'zi yashagan davrda mavjud bo'lgan barcha musiqa cholg'ularini, shu jumladan kuylarni, nay va tanbur sozida juda katta mahorat bilan ijro qilar edi. Rivoyatlarda yozilishicha, Farobiy kunlarning birida marosim uchun saroyga tashrif buyuradi va marosim boshlangach Farobiy u yerga yig'ilgan barcha saroy a'yonlari oldida o'zi takomillashtirgan cholg'u sozida bir kuy ijro qildi va bu kuyni eshitib barcha yig'ilganlar rosa kulishdi. Shunda Farobiy to'xtab, yana boshqa bir kuyni ijro qildi va bu kuyni eshitib barcha yig'ilganlar yig'lab yubordi. Hamma hayratda edi Farobiy bu kuylardan o'zgacha bir boshqa ajoyib kuy ijro qildi shunda marosimda o'tirganlarning barchalari uxlab qolishdi va Forobiy sekingina o'rnidan turib chiqib ketdi. Farobiyning bunday teran mahoratiga yana bir bor tan berishimiz kerak. Farobining bu marosimda chalgan sozi - "qonun" edi. Farobiy "Qonun" cholg'u so'zini ixtiro qilgan va o'sha davrda mashhur bo'lgan "Ud" sozining takomillashishida juda katta hissa qo'shgan deb, ba'zi manbalarda yozib qoldirilgan. Farobiy o'z zamonasi talablariga, ya'ni musiqa amaliyotidagi ehtiyojlarga asoslanib, ud torlariga "hodd" (eng baland tovush beradigan) torni qo'shgan va udning tovush diapazonini diatonik tovushqator nuqtayi nazaridan qariyb 4-5 pog'onaga kengaytirgan. Udning dastlabki nomi "barbat" bo'lganligi ba'zi manbalarda ko'rsatib o'tilgan. Abu Nasr Farobiy o'zning musiqaga bag'ishlab yozgan kitoblarida Sharq musiqa nazariyasini

1. H.Haidov. O'zbek an'anaviy qo'shiqchilik madaniyati tarixi // Mas'ul muxarrirlar /.- T.: O'qtuvchi, 1996.

asoslab bergan. Farobiy musiqa nazariyasida tovushlar vujudga kelishining tabiiy-ilmiiy ta'rifini beribgina qolmay, kuylar garmoniyasining matematik prinsiplarini ochadi, turli jadvallar, geometriya qoidalari asosida ko'plab murakkab chizmalar keltiradi. U Sharq musiqasining ritmik asosini dalillar bilan isbotlab bergan. Sharqda ma'lum bo'lgan musiqa cholg'ulari hamda ulardagi ijro etish qoidalari tafsiloti ham berilgan. Uning musiqaga doir yozgan asarlari "Kitabul musiqiy al kabir" ("Musiqaga doir katta kitob"), "Kalam fil-musiqa" ("Musiqaga haqida so'z"), "Kitabun fi-ihsa'il-ulum" ("Fanlar tasnifiga doir kitob"), "Kitabul musiqa" (Musiqaga kitobi) ning musiqaga bag'ishlangan qismi, "Kitabun fi - ihsa'il - iqa" ("Musiqaga ritmlari- iqa'tasnifi haqida kitob") va boshqalar. Farobiyning barcha musiqa asarlari orasida "Kitabul - musiqiy al-kabir" alohida diqqatga sazovordir. Asar muqaddima va uch bo'lak kitobdan iborat bo'lib, muqaddima qismida muallifning kuy ta'rifi, musiqaning nazariy va amaliy masalalari, kuyning paydo bo'lishi, musiqa janrlari, cholg'u sozlari, kuylarning ta'rifi, kuylarning amaliy ijrosi, intervallar, tovushqatorlar, konsonans (ohangdosh)lar va dissonans (noohangdosh)lar to'g'risida fikr yuritgan.

Birinchi kitobida musiqaviy akustika, nag'ma (tovush)lar nisbati, intervallarning turlari va ularni hosil qilish qoidalari, ritmlar va boshqa masalalar to'g'risida sharhlab bergan. Ikkinchi kitobida esa ud, tanbur, nay, rubob kabi boshqa cholg'u sozlari va ularning pardalari, torlari va diapazoni haqida fikr yuritgan. Uchinchi kitobida maqomlar masalasi yorqin yoritilib, ilk bor sharhlab berilgan va maqomlarning hosil qilinishi, ritm, cholg'u va vokal musiqa, kuy bezaklari va boshqa masalalarga bag'ishlangan. Shu o'rinda lad (maqom)larning tashkil etadigan qismlari-tetraxord va pentaxordlarning turlari, maqomotning juda ko'p xillari va uning sho'balari keltiriladi. Abu Nasr Farobiy o'zining bu o'lmas asarida Sharqda nota yozuvini vujudga kelishida chuqur zamin yaratib, kuylarning parda asosi bilan bevosita bog'liq bo'lgan lad (maqom) yozuv namunalarini ixtiro qilgan va harfiy belgilar vositasi bilan yozib qoldirgan.[2]

X-XI asrlarda mashhur bo'lgan maqomlarni o'rganishda va ularni tahlil qilishda Farobiyning asarlari yagona manba bo'lib xizmat qilmoqda. O'rta Osiyodan chiqqan ulug' olim, buyuk faylasuf, o'z davrining mashhur tabibi, tabiatshunos, shu bilan birga ajoyib musiqa nazariyachisi Abu Ali Ibn Sino (980-1037) Buxoroga yaqin Afshona qishlog'ida tug'ilgan. Ibn Sinoning "Kitabush-shifa" ("shifo kitobi"), "Donishnoma" ("Bilim kitobi"), "Kitabun najot" ("Najot kitobi"), kabi musiqaga doir qismi va "Risalatun filmil-musiqiy" ("Musiqiy ilmi haqida risola") risolalari jahon musiqa fani va madaniyati tarixida alohida o'rin tutadi. Ibn Sinoning "Kitabush shifo" kitobining 13-qismida zamonasining tabiiy fanlari sharhlab berilgan va musiqa nazariyasi ham mukammal yoritilgan.

Asar 4 ta bo'limdan iborat:

1. Mantiq

2. Fizika(Tabiiyot)
3. Aniq fanlar
4. Metafizika

Musiqani aniq fanlardan biri hisoblagan. Ibn Sino musiqa nazariyasini atroflicha talqin etgan. Musiqa akustikasi, tovushlar, intervallar, jins va jamlar, maqomlar, ritmlar va kuylar masalasi ilmiy-nazariy jihatdan chuqur asoslab bergan. Ibn Sinoning tojik tilida yozilgan “Donishnoma” nomli asarida ham musiqaning ba’zi nazariy masalalari matematika bag’ishlangan qismida sharh etilgan. Uning “Shifo”, “Najot”, va “Donishnoma” kabi falsafiy asarlari jahon fani va madaniyati tarixida olamshumul ahamiyatga ega. Ibn Sino musiqaga bag’ishlagan mahsus ilmiy- nazariy asarlarini meditsina kitoblarida ham aks ettirdi va o’zining meditsinaga oid o’lmas asarlarida musiqaning hissiy ta’sir kuchiga katta baho bergan va ruhiy kasalliklarni davolashda yuksak qadrlagan va shu bilan birga shifo dasturi sifatida tavsiya qilgan. O’zining Tib qonuni kitobida musiqaning ruhiy ta’sir kuchiga baho berib, go’dakning tarbiyasid²a musiqaning ahamiyatini oddiygina ta’riflaydi: “Go’dakning organizmi chiniqishi uchun ikki narsa biri asta qimirlatib tebratish, ikkinchisi esa onaning qo’shig’i (allasi). Birinchisi bolaning tanasiga, ikkinchisi esa ruhiga tegishlidir” deya ta’riflaydi. IX-X asr O’rta Osiyo xalqlari musiqa madaniyati tarixini yoritishda o’z hissa qo’shgan buyuk qomuschi, olim Abu Abdulloh Muhammad Ibn Yusuf al-Kotib al Xorazmiy ham musiqaga oid kitoblar yozib qoldirgan. Xorazmiyning “Mafotihul ulum” (Ilmlar kaliti) asari O’rta Osiyo xalqlari fan va madaniyati tarixini yoritishda muhim manbalardan biri hisoblanadi. Dastlab, Sharq olimlari musiqani ham falsafa deb hisoblagan va o’zlarining yozgan asarlariga kiritgan, chunki, ular musiqaning badiiy-estetik kuchi va ijtimoiy-tarbiyaviy rolini hisobga olishgan. Ozarbayjon xalqining ulug’ olimi (Muhammad Sheroziyning aytishicha: “O’z zamonasining musiqa nazariyasi bo’yicha unga teng keladigan olim bo’lmagan”) Safiuddin Abdulmo’min Urmaviy safdoshlari boshlab bergan “musiqiy ilmi”ni Sharq musiqa nazariyasi va amaliyotida yuksak darajalarga olib chiqdi. Uning “Risalatush-Sharafiya” (“Sharafli risola”) va “Kitabul advor” (“Musiqa va ritm doiralari kitobi”) asarlari Sharq musiqa nazariyasi taraqqiyoti tarixida alohida ahamiyatga ega. Shuni alohida ta’kidlab o’tish kerakki, Urmaviy o’z asarlarida “O’n ikki maqom”(“Duvozdahmaqom”), “Ovoza” va “Sho’balar” masalasini birinchi bo’lib tizimlashtirib berdi. Shu bilan birga Sharq nota yozuv na’munalarini ixtiro etdi va ularda maqom va boshqa tarzda yaratilgan kuylarni yozib qoldirdi. Urmaviyning “Sharafiya” asari musiqa nazariyasi va qisman maqom(lad)lar masalasini yoritib bergan bo’lsa, “Kitabul-advor” asari maqom va ritm doiralari ustida bahs boradi. Professor V.M.Belyaevning Xo’ja Abdulqodirning nazariy risolalarini o’rganishga bag’ishlangan asari ham diqqatga sazovordir. Ma’lum bo’lishicha, Xo’ja

2. Abu Nasr Farobiy — “Kitob al-Musiqa al-Kabir”

Abdulqodirning nazariy risolalarida ham maqomlar va ritmlar masalasi markaziy o'rinlarni egallaydi va O'rta Osiyo xalqlarining musiqaviy-nazariy fikrlari va musiqa amaliyoti ham o'z ifodasini topgan.[3]

Xulosa qilib aytish kerakki, O'rta asr O'rta Osiyosida shakllangan qo'shiqchilik madaniyati bu mintaqa xalqlarining badiiy tafakkuri, estetik qarashlari va ma'naviy olamini mujassam etgan yuksak san'at namunasi hisoblanadi. Ushbu davrda musiqa va qo'shiqchilik nafaqat ko'ngilochar vosita, balki inson ruhiyatini poklovchi, ilmiy-falsafiy g'oyalarni ifodalovchi madaniy hodisa sifatida qaralgan. Ayniqsa IX–XV asrlarda Buxoro, Samarqand, Xorazm, Marv, Balx, Hirot singari ilm-fan va san'at markazlarida qo'shiqchilikning nazariy hamda amaliy asoslari shakllanib, bu jarayon butun Sharq musiqa madaniyatining rivojlanishida muhim o'rin egalladi.

Maqom tizimining yaratilishi, hofizlik san'atining takomillashuvi va musiqaning she'riyat bilan uyg'unlashuvi o'rta asr musiqiy tafakkurining asosiy xususiyatlari sifatida namoyon bo'ldi. Qo'shiqlar asosan g'azal, ruboiy, qasida kabi mumtoz poeziya shakllariga bastalanib, ular orqali insoniy tuyg'ular, muhabbat, tabiat go'zalligi, vatanparvarlik, ilohiy ishq va falsafiy mushohadalar badiiy ifodasini topgan. Shu bois o'rta asr qo'shiqchilik madaniyati adabiyot, falsafa va musiqaning o'zaro uyg'unlashgan yuksak shakli sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur davrda yashab ijod etgan buyuk allomalar Al-Farobiy, Ibn Sino, Safiyuddin Urmaviy, Abdulkadir Marog'iy, Darvish Ali Changiy kabi musiqashunos olimlar nazariy risolalari orqali musiqa ilmini ilmiy asosda rivojlantirdilar. Ularning asarlarida maqomlarning tuzilishi, ohang tizimi, ritmik o'lchovlar va kuylash uslublari chuqur tahlil qilingan. Aynan shu ilmiy asoslar keyinchalik Buxoro "Shashmaqomi", Xorazm maqomlari va Farg'ona-Toshkent musiqiy an'alarining shakllanishiga zamin yaratdi. Qo'shiqchilik madaniyati o'zining ijtimoiy ahamiyati bilan ham e'tiborga loyiqdir. Hofizlar saroylarda, majlislarda, xalq bayramlari va marosimlarda ijro qilib, san'at orqali jamiyatda ma'naviy uyg'unish, estetik tarbiya va axloqiy yetuklikni targ'ib etganlar. Ularning ijrosi ustoz-shogird an'anasi orqali asrlar davomida saqlanib, xalq musiqiy xotirasining muhim qismi sifatida avlodlardan avlodga o'tib kelgan. Hududiy jihatdan Buxoro, Xorazm va Farg'ona-Toshkent maktablarining shakllanishi O'rta Osiyo musiqiy madaniyatining rang-barangligini ko'rsatadi. Buxoro maktabi o'zining falsafiy chuqurligi va salobatli ohanglari bilan ajralib tursa, Xorazm maktabi jo'shqin ritmlar va raqsiy ohanglar bilan boyitilgan. Farg'ona-Toshkent uslubi esa lirizm, yengillik va xalqona ifoda uslubining ustunligi bilan e'tiborni tortadi. Ushbu uslublarning har biri mintaqaning iqlimi, tili, turmush tarzi va ruhiy dunyosi bilan bevosita bog'liq bo'lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. H.Haidov. O'zbek an'anaviy qo'shiqchilik madaniyati tarixi // Mas'ul muxarrirlar /.- T.: O'qtuvchi, 1996.

2. <https://cyberleninka.ru/article/n/o-rta-osiyo-xalqlari-musiqa-madaniyati-tarixiga-bir-nazar/viewer>
3. Abu Nasr Farobiy- “Kitob al-Musiqa al-Kabir”Rajabiy Yu. Musiqa merosimizga bir nazar. “Gʻofur Gʻulom nomidagi adabiyot va sanʼat”, T., 1978
4. R.S.Abdullayev. “Oʻzbek mumtoz musiqasi”. Toshkent “Yangi nashr” 2008.
5. O.A.Ibroximimov “Oʻzbek xalq musiqasi ijodi” Toshkent 1994